

МЕДИЧНІ ПОРАДНИКИ ГЕТЬМАНЩИНИ В СИСТЕМІ ВЧЕНОЇ ТА ПОПУЛЯРНОЇ МЕДИЦИНИ

У статті розглянуто проблему рукописних медичних poradників Гетьманщини та їхнє місце в системі вченої та народної медицини. Автор розглядає історіографію питання та підважує панівну тезу про компілятивність та вторинність рукописних poradників як джерел для досліджень ранньомодерних медичних уявлень. Для спростування цього твердження проведено компаративістичний аналіз рукописних poradників XVIII століття, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. На основі цього аналізу, автор визначає можливі джерела походження та виокремлює дві групи poradників. Критеріями для такого групування слугують такі показники, як однорідність тексту, рівень та кількість відмінностей, мовно-стилістичні спрощення. Також для з'ясування місця poradників в системі вченої та народної медицини, у статті приділено увагу питанням читацького кола та авторства. Автор робить висновок, що рукописні медичні poradники Гетьманщини були медіатором між вченою та народною медициною XVIII століття.

Ключові слова: історія медицини, рукописні poradники, Гетьманщина, вчена медицина, популярна медицина.

Kateryna Kostohryz

REMEDY COLLECTIONS OF THE HETMANATE IN THE SYSTEM OF ELITE AND POPULAR MEDICINE

The article considers an issue of handwritten remedy collections of the Hetmanate and their place in the elite/popular medicine system. The author examines historiography devoted to the issue under question and casts doubt on the statement that remedy collections are mostly compilation works and peripheral sources in the history of early modern medicine. Countering this claim, the author compares remedy collections of the XVIII century from the Institute of Manuscripts of Vernadskyi National Library of Ukraine. According to the research, the author distinguishes two groups of remedies that are based on the following criteria: textual homogeneity, a number of differences, stylistic and language simplifications. In addition, in order to define the place of the remedies in the elite/popular medicine system, the article pays attention to the questions of authorship and readership. The author argues that

* Катерина Костогряз — аспірантка кафедри історії, Національний університет “Києво-Могилянська академія” (Київ, Україна) e-mail: kostogryz.katya@gmail.com.

handwritten remedy collections were a mediator between popular and elite early modern medicine.

Keywords: *history of medicine, handwritten remedy collections, Hetmanate, elite medicine, popular medicine.*

В історіографії, починаючи від кінця XIX століття, як у західній, так і в російській та українській, (спів)існують різні — інколи протилежні — погляди щодо кола проблем, пов'язаних з медичними рукописними порадиниками. Це стосується джерельної бази та розрізнення типів порадиників — питання, які безпосередньо впливають на інтерпретацію належності порадиників до вченої чи народної культури. Фактично, наріжним питанням є те, чи порадиники створювались самостійно чи під впливом інших текстів. Звичайно, цінність медичних рукописних порадиників як джерела ніким з дослідників не ставиться під сумнів, проте ставлення до них як до другорядних джерел, на нашу думку, все ж таки зберігається (відсутність історичних досліджень про ранньомодерний медичний світогляд із широким залученням цих джерел — характерний тому доказ). Головна причина певного нехтування ними при дослідженні історії медицини ховається у поширеній думці, що ці порадиники були всього лише компіляцією друкованих медичних трактатів, порадиників і травників¹. Тимчасом як досліджень друкованих видань є чимало (здебільшого, це роботи у руслі “традиційної” історії медицини²), до рукописних аналогів зверталися й досі звертаються, головне, філологи, етнологи, етнолінгвісти³. Тому мета цієї розвідки полягає в аналізі медичних порадиників XVIII століття, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, на предмет визначення їхнього місце в системі вченої/народної медицини. Для цього ми розглянемо погляди дослідників на рукописні порадиники, з'ясуємо

¹ *Solomon M. Fictions of Well-Being: Sickly Readers and Vernacular Medical Writing in Late Medieval and Early Modern Spain.* — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010. — P. 3.

² *Arber A. Herbals: Their origin and Evolution. A Chapter in the History of Botany.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1912. — 253 p. Монографія містить відомості не лише про травники, але також і про авторів, і доповнена ілюстраціями з описаних авторкою джерел.

³ *Потебня А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина.* — 1890. — Т. 28 — С. 91–94; *Змеев Л. Русские врачебники. Исследование в области нашей древней врачебной письменности.* — СПб.: Типография Демакова, 1895. — 274 с.; *Возняк М. Український господарський порадиник з 1788 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — 1915. — Т. 122. — С. 37–58; *Груздев В. Рукописные лечебники в собрании Пушкинского дома // Труды Отдела древнерусской литературы.* — 1974. — Т. XXIX — С. 343–348; *Німчук В. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство.* — 1976. — № 5. — С. 43–55; *Передрієнко В. Передмова. // Лікарські та господарські порадиники XVIII ст. / ред. Німчук В., передмова Передрієнко В.* — К.: Наукова думка, 1984. — С. 5–16; *Ипполитова А. Русские рукописные травники XVII–XVIII веков: Исследование фольклора и этноботаники.* — М.: «Индрик», 2008. — 512 с.; *Файчук Т. Господарські порадиники XVIII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.* — 2008. — № 620. — С. 163–166.

їхню джерельну базу, типологічні відмінності та спробуємо визначити можливе коло авторів і читачів.

Поняття “медична література” у ранньомодерний час має досить розмиті межі та є відносно умовною назвою, яка використовується для означення та найменування різноманітної та різнопланової літератури. Причиною такої умовності є відсутність чітких критеріїв, за допомогою яких можна однозначно трактувати той чи інший текст як медичний, адже багато з них носять універсальний характер: це можуть бути і господарські поради, і ветеринарні книги, і рецепти, і книги таємниць — всі вони можуть містити те, що ми нині, у сучасному та звичному для нас розумінні слова окреслюємо як “медична література”. На цю проблему звернув увагу Пітер Слек у статті про вернакулярну медичну літературу⁴. Поруч із друкованими книгами з хірургії побутували і рукописні поради, гербарії, астрологічні трактати, які так само відносилися до медичної літератури, як і частина філософських робіт. Фактично, до різноманітного пласту медичної літератури можна віднести всі ті джерела, з яких формувався комплекс знань про лікування, підтримування здоров’я та допомогу хворому. Якщо застосовувати концепцію Роя Портера про необхідність погляду зі сторони хворого, то мабуть найефективнішими у такому випадку є саме медичні поради — друковані чи рукописні, адже вони передусім спрямовані на безпосередню допомогу хворому⁵.

Потреба в рукописних порадах як найпершій прямій допомозі могла бути зумовлена необхідністю лікуватися самотужки. Йдеться про такі фактори, як економічний та географічний, що впливали на ранньомодерну медицину⁶. Адже найближчий лікар міг знаходитися на значній відстані, а його послуги могли коштувати дорого; аналогічною була проблема з аптеками⁷. Відповідно, поради під рукою вирішували проблему відсутності лікаря, а наявність відносно доступних рецептів знімала питання про обов’язкову купівлю досить дорогих складових для лікувальних рецептів.

Саме тому друковані поради часто переписувалися, комбінувалися, доповнювалися, передавалися у спадок — це засвідчують записи на маргіналіях⁸ та власницькі записи⁹. Тому важко погодитися з думкою дослідника рукописних порадників В. Груздева, що медичні поради найбільшого розповсюдження

⁴ Slack P. *Mirrors of Health and Treasures of Poor Men: The Uses of the Vernacular Medical Literature of Tudor England* // *Health, Medicine, and Mortality in the Sixteenth Century* / Ed. Charles Webster. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — P. 237–275.

⁵ Porte R. *The Patient’s View: Doing Medical History from Below* // *Theory and Society*. — 1985. — No. 14. — P. 175–198.

⁶ Nagy D. *Popular Medicine in Seventeenth-Century England*. — Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press, 1988. — P. 4.

⁷ Приватні листи XVIII століття / Підготував В. Передрієнко, відп. ред. М. Жовтобрюх. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 119.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 30, № 124.

⁹ ІР НБУВ, ф. 30, № 122.

набули у XVI–XVII століттях¹⁰, адже це може стосуватися хіба що друкованих екземплярів, тоді як переписування тривало протягом всього XVIII століття. Навіть на початку XIX століття поради були незамінним джерелом для створення превентивних збірників порад: у рукописі під назвою “Правила о соблюдении здоровья”, які є зводом порад для збереження здоров’я 1820 року зазначено як джерело “Простонародный лечебник”¹¹.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються медичні поради, з яких більшість створено саме у XVIII столітті: “Лечебник переписан 1775 г.” (ІР НБУВ, ф. 30, № 122, 1775 р.), “Аппендикс или придаток. Лечебник 1748 г.” (ІР НБУВ, ф. 30, № 123, 1748 р.), “Прохладный вертоград” (ІР НБУВ, ф. 30, № 124, 1796 р.), “Лѣкарства описаніе” (ІР НБУВ, ф. 30, № 132, друга половина XVIII ст.), “Книга, прохладный цветник названная, собранная от многих и различных врачей, к содержанию человеческого здравия надлежащая” (ІР НБУВ, ф. 160, № 161, XVIII ст.), “Сборник лечебников” (ІР НБУВ, ф. 160, № 187, XVIII ст.), “Лечебник” (ІР НБУВ, ф. 160, № 99, XVIII ст.). Не визначено час написання лише поради польською мовою (ІР НБУВ, ф. 160, № 7), який переписано з польського друкованого травника Шимона Сиреніуша (Сиреньського, пол. Szymon Syreniusz Sirenski) “Zielnik” 1613 року¹², а також “Лечебника царя Соломона о немощах человеческих” (ІР НБУВ, ф. VIII, № 194м/279). Час створення цих рукописів можна віднести або на кінець XVII століття, або до XVIII століття.

Важливо визначити, що саме мається на увазі під назвою “поради”. У нашому випадку — це збірні назви для медичних рукописів, до складу оригінальної назви яких входить одне з означень, як-то “лечебник”, “вертоград”, “цветник”, “лѣкарства описаніе”, вміщено різноманітні статті про рослини, лікування хвороб та приготування рецептів ліків з рослин, також трапляються описи тварин, лікувальних властивостей дорогоцінного каміння, статті про визначення ознак хвороби. Зміст порадників був варіативним: могли міститися всі вищезазначені статті та поради або ж тільки ті, які стосувалися лікування хвороб, чи інші комбінації. Назва «травник» притаманна польським виданням і була похідною від латиномовних описів рослин із лікувальним застосуванням, як-то популярні свого часу роботи Еміліуса Мацера “De herbarum virtutibus”, Стефана Фалміжа “O ziolach u mocy ich”, Марціна Сенніка “Herbarz”.

В історіографії розрізнення між найменуваннями порадників є ключовим, оскільки слугує критерієм для віднесення до вченої чи народної культури, для визначення запозичень і частки народної творчості. Наприклад, В. Груздев відзначає їх різноманіття та виділяє три групи: “Прохладный вертоград” як переклад з європейських мов та енциклопедія середньовічних медичних знань, друга група — травники (вважає найцікавішим джерелом, бо походять з народної культури — на його думку), третя — поради, де спочатку робиться опис

¹⁰ Груздев В. Рукописные лечебники... — С. 343.

¹¹ ІР НБУВ, ф. 30, № 152.

¹² Rostański K. Szymon Syreniusz i jego dzieło // “Wiadomości Botaniczne”. — 1997. — № 41 (2). — S. 7–12.

хвороби чи її ознаки, а потім дається спосіб лікування (типовий приклад — “Реестр из дохторских наук”)¹³. На противагу групуванню В. Груздєва, Міхаель Соломон виділяє три категорії медичних рукописів: 1) поради (health guides) і трактати про епідемії, 2) рукописи вченої медицини, 3) збірки рецептів від хвороб¹⁴.

У ґрунтовному монографічному дослідженні рукописних травників XVII–XVIII століття Александра Іпполітова звертає увагу на необхідність розрізнення вченої літератури та народної низової традиції. І попри те, що до останньої авторка відносить травники та лікарські поради (“лечебники”), дослідження Іпполітової побудоване на виявленні й аналізі лише тих народних травників, де проявляється низова рукописна традиція. Це пов’язано з тим, що саме травники вона визначає як “особливий тип збірників, фронтірне явище між усною і рукописною традицією”¹⁵, а от поради — як компілятивний жанр з мінімальним проявом народної культури¹⁶.

На думку Льва Змеєва, який надавав перевагу “врачебникам” як загальному означенню всієї групи, назви цих рукописних збірників пройшли еволюцію від “зельников”, травників, вертоградів до “лечебников”, причому “травники ж, набуваючи все більше різносторонніх лікарських понять, силою речей стали *лечебниками*”¹⁷. Щодо останнього висновку Змеєва про перейменування травника заперечень не виникає, але твердження щодо “зельника” є спірним: оскільки переписувалися поради не лише з латинських джерел, але й з польських, то очевиднішим виглядає трактування назви «травник» як синоніму чи навіть дослівного перекладу польського слова “zielnik”. До того ж, польські друковані травники з’являються вже на початку XVI століття і відразу стають популярними, тоді як рукописних старослов’янських списків травників під назвою “Благопрохладный вертоград здравия” раніше 1534 року не виявлено¹⁸.

Загалом, групування медичних порадників за назвою варто застосувати і до аналізованих у статті джерел. Перша група, яку умовно можна назвати група вертоградів — це ті рукописні поради, де зустрічаються назви “лечебник”, “вертоград”, “цветник”. До них ми відносимо “Лечебник переписан 1775 г.”¹⁹, “Прохладный вертоград”²⁰, “Книга, прохладный цветник названная”²¹, “Лечебник царя Соломона”²². Спільними для них є такі риси: 1) одне джерело походження, спорідненість з яким залишається доволі високою, 2) однорідність тексту, яка проявляється у його структурованості і відсутності дублювань

¹³ Груздев В. Рукописные лечебники... — С. 344.

¹⁴ Solomon M. Fictions of Well-Being... — P. 4.

¹⁵ Ипполитова А. Русские рукописные травники... — С. 15.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Змеев Л. Русские врачебники... — С. 260.

¹⁸ Там же. — С. 19. Змеєв також зазначає, що списки раніше XVII століття не збереглися, *див.*: там же. — С. 259.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 30, № 122.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 30, № 124.

²¹ ІР НБУВ, ф. 160, № 161.

²² ІР НБУВ, ф. VIII, № 194м/279.

рецептів, 3) дотримання одного мовного стилю, 4) збереження порядку статей як в прототипі, 5) обґрунтування лікувальних властивостей трав, каменів, рецептів через гуморальну теорію. Всі ці ознаки в комплексі дають змогу оцінити поради даної групи як характерні для вченої медицини, але все ж таки вони не є сліпим переписуванням джерела: автор кожного окремо взятого poradnika видозмінював його, переробляв та пристосовував чи то до власних вимог, чи на вимогу замовника. Так відбувалося певне “пониження” статусу poradnika як вченої літератури, але все ж таки вони залишалися у рамках цієї традиції. Власне, це і є той континуум, про який писала А. Іпполітова, “в якому кожен окремий список (чи група подібних списків) може займати різне місце між “вченим” та “народним” полюсами”²³.

Для того, аби визначити спільне джерело, слід порівнювати не лише назви статей у різних списках, але також і порядок їхнього розташування. Про спільне джерело для цієї групи poradnikів свідчать єдині групи тих чи інших статей. У poradnikax “Лечебник переписан”, “Прохладный вертоград”, “Книга, прохладный цветник названная” і “Лечебник царя Соломона” — це статті про рослини, тварини, каміння, олії і/або хвороби й способи лікування. “Лечебник переписан” та “Прохладный вертоград” організовані за принципом пошуку за назвами рослин, дерев, “вод ис трав пропущенных”, “о маслѣ”, “о солях”, “о сахарѣ”, “о каменіях драгих”, а також за переліком хвороб: “Сказаніе о немощах члческих которые бывають в члцѣх, и како іменуются, и тем которую немоч по дохтырским наукам лѣчить и то всей книги подлинно написано ищи во главах по сей росписцы”²⁴ і далі наводиться список хвороб.

У poradniku “Книга, прохладный цветник названная” у змісті є лише перелік хвороб, який подібний до описаних вище двох не лише набором статей, але й часто порядком їх розташування. Для порівняння у таблиці 1 наведено два уривка, в яких порядок розташування захворювань ідентичний:

Таблиця 1

<i>Лечебник переписан</i>	<i>Книга, прохладный цветник названная</i>
о духу чесночном и луковом и винном, блеваніе творит члвку, о икотѣ, аще кто блюет кровью и от того помочно, о утробном поносѣ обычном, о заключеніи утробы кровавой, о пропущеніи утробы, о печенной и о селезной болезни, о пузырьной болезни и о каменях в почках и в пузырьѣ, о вредительной мокрости в стомахѣ, о желутковой болѣзни ²⁵	на смрад чесноку, блеваніе чинитѣ, на икоту, на блеваніе крові, на пронос утробы, на залеченія кровавой утробы, на свободность утробы, на болезнь печени и селезени, на камень, на мокроту в стомахѣ, на болезнь жолудка ²⁶

Як видно, відмінність між ними можна простежити у спрощенні викладу або скороченні опису, а також наближеності мови “Книга, прохладный цветник

²³ *Ипполитова А.* Русские рукописные травники... — С. 33.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 30, № 122, арк. 7 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 12–15.

²⁶ ІР НБУВ, ф. 60, № 161, арк. 1–1 зв.

названная” до розмовного варіанту староукраїнської. Спрощення відчувається і в описі характеристик трав. Наприклад, “бораг трава горяча и мокротна”²⁷ із “Лечебник переписан” на противагу опису тієї ж трави у “Книга, прохладный цветник названная”: “Бораг есть трава естетством суть горяча и волгостна в первом ступнѣ”²⁸. Тенденція до такого спрощеного опису простежується щодо всіх трав та хвороб.

Ці три порадника, як видно з аналізу, подібні між собою і є списками поширеного свого часу “Прохладного вертограда”. Звичайно, ступінь спільності є різним: якщо “Лечебник переписан” за стилем викладу значно наближений до “Прохладного вертограда”, то “Книга, прохладный цветник названная” був більше перероблений — про це свідчить відсутність рослинного показника, спрощення мови викладу, яка наближена до розмовного варіанту староукраїнської. Як доречно зауважив Тимофій Райнов, медичні порадники не були просто запозиченнями, у них завжди був елемент осмислення²⁹. Стосовно ж “Прохладного вертограда”, то він є одним зі списків “Благопрохладного вертограда”, на що вказує і Л. Змєєв, аналізуючи доступні йому вертогради³⁰.

Оскільки ми вже неодноразово згадували “Благопрохладный вертоград” як джерело групи вертоградів, то варто кілька слів сказати і про нього. “Благопрохладный вертоград” — це переклад друкованих видань “Gart der Gesundheit” та “Hortus Sanitatis”³¹. “Gart der Gesundheit” вперше надруковано у 1485 році в Майнці, а в 1491 році було здійснено видання латинською мовою “Hortus Sanitatis”³². В перекладі назва звучить як “Сад здоров’я” (оскільки в монастирських садах Середньовіччя вирощували зокрема і рослини для лікування, до того ж медицина, здебільшого, культивувалася саме при монастирях). Це був один із перших друкованих травників, який мав великий успіх. Попри зазначене автором Йоганом Вонеке, що робота написана на основі медичних трактатів античних авторів, насправді він створив компіляцію вернакулярних німецьких травників, які існували та побутували в його час³³.

Це важливий момент при дослідженні рукописних медичних порадників ранньомодерного часу на території Гетьманщини, адже зазначення імен давньогрецьких класиків медицини як авторів (для надання праці більшої вагомості) не завжди означало, що весь матеріал є переписаним з античних трактатів. Власне, це демонструє у своєму дослідженні А. Іпполітова, яка виокремлює групу народних травників, що були написані на основі відомих тоді компілятивних праць із доданням до них народних відомостей про рослини та

²⁷ Там само. — Арк. 36.

²⁸ ІР НБУВ, ф. 30, № 122, арк. 113.

²⁹ Райнов Т. Наука в России XI–XVII веков. — М.: АН СССР, 1940. — С. 459.

³⁰ Змєєв Л. Русские врачебники... — С. 61–68.

³¹ Исаченко Т. Травник Ивана Грозного. К истории Харьковского списка начала XVI в. // Румянцевские чтения: материалы междунар. науч. конф. 10–12 апр. 2007. — М.: Пашков дом, 2007. — С. 161.

³² Keil G., Hortus Sanitatis, Gart der Gesundheit, Gaerde der Sunthede // Medieval Gardens / Ed. E. MacDougall. — Dumbarton Oaks, 1986. — P. 55–68.

³³ Там само. — P. 64.

їхні лікувальні властивості, а також із залученням “простонародних” рецептів³⁴. Апеляція до відомих імен, як-то Авіцена, Гіпократ, Гален, Діоскорид, Платон та низки інших може бути розглянута як необхідність для надання збірці авторитетності та вагомості, відповідно, більшої довіри до написаного — а це є обов’язковим елементом у системі ранньомодерних медичних уявлень і того «культурного репертуару», де механізм довіри є одним із трьох китів³⁵. Отже, згадування та посилання на визнаних авторів у друкованій традиції розглядалися творцями порадників та травників як, вочевидь, запорука успіху їхніх праць.

Проте рукописні порадники Гетьманщини порадники розглянутої нами групи не містять цитування чи посилання на античних лікарів і філософів*, і лише у списку “Благопрохладного вертограда” 1534 і 1616 років, наведеного Л. Змеєвим, присутні імена стародавніх медиків³⁶. На нашу думку, це пов’язано з цільвою аудиторією, тобто з потенційними (про яких ми можемо лише зробити припущення) або ж наперед визначеними (у випадку прямого замовлення чи створення для певної особи) читачами. Наприклад, Тетяна Ісаченко зазначає, що “Благопрохладный вертоград” створено спеціально для князя Василя III³⁷. Це був перший перекладний вертоград, якому ще тільки потрібно було «завоювати» довіру, а для цього потрібно якомога більше переконливо довести, що вміщені поради обов’язково допоможуть хворому. Зрозуміло, що автор (перекладач-компілятор) мав зберегти посилання на Платона, Арістотеля, Авіцену, Гіпократа, Діоскорида³⁸. У переписаних пізніше вертоградах атрибуція взагалі відсутня, адже для автора порадника механізм довіри спрацював вже попередньо, коли він вибирав відповідні джерела для створення свого рукопису. Також це може свідчити про те, що такі порадники, де згадки чи посилання відсутні, створювалися спеціально для суто приватного, домашнього вжитку, де вже немає необхідності доводити авторитетність написаного — на відміну від друкованих чи рукописних компіляцій, які створювалися для освіченої публіки (у випадку друкованих медичних робіт це ще більш очевидно, оскільки там авторитетні давні джерела сприяли якомога більшій кількості продажів видання).

До другої групи порадників ми віднесли “Лѣкарства описаніє”³⁹ та польськокомовний порадник. Останній у каталозі ІР НБУВ йменується як “Лечебник”⁴⁰, проте доречніше було б назвати його «травник», оскільки він є

³⁴ *Ипполитова А.* Русские рукописные травники... — С. 27.

³⁵ *Illness and Healing alternatives in Western Europe / Eds. M. Gijswijt-Hofstra, H. Marland, H. de Waardt.* — New York: Routledge, 1997. — 272 p.

* Серед порадників, які нам зустрічалися, такі цитування є одичними, як-то в «Сборнике лечебников» (ІР НБУВ, ф. 160, № 87, арк. 69–69 зв.), а також у польськокомовному пораднику (ІР НБУВ, ф. 160, № 7), в якому вказано, що травник Шимона Сиреніуша був джерелом, але відсилок на стародавніх майстрів медицини теж нема.

³⁶ *Змеєв Л.* Русские врачебники... — С. 5–20.

³⁷ *Исаченко Т.* Травник Ивана Грозного... — С. 161.

³⁸ *Змеєв Л.* Русские врачебники... — С. 5.

³⁹ ІР НБУВ, ф. 30, № 122.

⁴⁰ ІР НБУВ, ф. 160, № 7.

компіляцією “Zielnika” Шимона Сиреніуша, тому далі цей рукопис фігуруватиме як “Zielnik”. Підставами для віднесення цих порадників до однієї групи є значне наближення до конкретних потреб читачів, вищий рівень трансформації у порівнянні з джерелом. У ланці між вченою та народною медициною вони розташовуються порівняно ближче до популярної медицини, ніж вертогради першої групи.

“Zielnik” складається з 195 аркушів, відібрані для нього статті містять описи рослин та рецепти лікування хвороб, з якими найчастіше мали справу в ранньомодерний час. Це, наприклад, лікування головного болю, “заворота голови”, “удар голови”, “шаленство”, п’янство, покращення пам’яті⁴¹. Симптоми хвороб не розписані, а відразу подано рецепти. Джерелом для “Zielnika” послугував ілюстрований травник Шимона Сиреніуша “Zielnik herbarzem z języka łaścińskiego zowią, to iest opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutków u mocy ziół wszelakich...”, який містить понад 1500 сторінок та складається з п’яти частин (хоча сам Сиреніуш планував більше⁴²). У ньому загалом описано понад 700 рослин. Всього збереглося близько сотні екземплярів⁴³, три з них — в Україні. Також існує переклад церковнослов’янською, який був здійснений в XVII столітті — і це, на думку російської дослідниці Марії Піроговської, сприяло проникненню “значної кількості медичних термінів та назв лікарських рослин латинською мовою”⁴⁴.

Спостереження щодо впливу латиномовних медичних порадників на поширення знань про рослини та хвороби підтверджено результатами аналізу іншого порадника — “Лїкарства описаніє, которимы без медика в дому всякъ поратоватся можетъ”⁴⁵. До речі, це є ще однією підставою для виділення цих двох порадників в одну групу. Цей порадник є збіркою, до складу якої входить також рукопис “Аптека домова”. Весь же збірник за обсягом складається зі 119 аркушів. На основі записів на маргіналіях В. Передрієнко визначив, що порадник створено в третій чверті XVIII століття, а його автором, вірогідно, був сотенний канцелярист на території Гадяцького полку⁴⁶. Цікавим є початок “Лїкарства описаніє”. Відкривається збірник доволі коротким зодіахником, де опущено описи характерів людини залежності від знаку зодіаку⁴⁷, але зазначено дні місяців, коли “панують” 12 знаків зодіаку, і небезпечні роки життя для того, хто родився під тим чи тим знаком⁴⁸. Поєднання в одному пораднику медичних

⁴¹ Там само. — Арк. 60, арк. 65, арк. 71.

⁴² *Rostański K. Szymon Syreniusz...* — S. 11.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Піроговская М.* От materia medica до хозяйственных книг: органолептический анализ и становление русского ольфакторного словаря // НЛЮ. — 2013. — № 123. — С. 149.

⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 30, № 122.

⁴⁶ *Передрієнко В.* Передмова... — С. 7–10.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. XVIII, 192м/215, “Новой гадательной способ с прибавлением” 1793 року, де на арк. 59–87 вміщено “Планетник и зодіахник или Описание человеческой натуры по свойству планет и двенадцати небесных знаков”.

⁴⁸ Лікарські та господарські порадники... — С. 17.

текстів з астрологічними записами є властивим для системи ранньомодерного уявлення про здоров'я, де астрологічні дані є частиною медичної сфери. В цьому і полягає одна із проблем досліджень історії медицини в ранньомодерний час, бо нема чітких меж чи критеріїв, аби з впевненістю стверджувати, що саме належить чи не належить до галузі медичних знань ранньомодерного суспільства.

Між зодіахником та рукописом “Лѣкарства описаніє” вміщено ще один текст: “Описаніє крови, то ест описание жил переднейших, з котрих на якую хворобу кров пушана бит може”. В ньому описано місця, з яких можна пускати кров і, головне, від чого це допоможе, наприклад: “З жили, идучой през посредок чола, кров пушана бива на запаленіє очий и плиненіє з них, на боль голови, на шаленство и на труд по твари”⁴⁹. З великого переліку хвороб, які можна виликувати завдяки кровопусканню, видно, що цей метод вважався панацеєю. Про його популярність свідчать і записи у щоденнику Якова Марковича⁵⁰.

Порівнюючи цей опис кровопускання з іншим у “Сборнику лечебников”, стає очевидним, що тексти “Лѣкарства описаніє” були значно перероблені. Так, у “Сборнику лечебников” збереглися посилання на Гіппократа та поради щодо того, коли краще пускати кров, а також узгоджено дні кровопускання зі знаками зодіаку⁵¹. У пораднику “Лѣкарства описаніє” опущена згадка про Гіппократа, а сам зодіахник не пов'язаний з кровопусканням, хоча очевидним є те, що розташування одне за одним зодіахника та методу кровопускання було не випадковим. Принаймні, таким воно було у першоджерелі, а питання про те, чому тут автор вирішив спростити умови, за яких робиться кровопускання, залишається відкритим. Можна лише припустити, що постійне застосування кровопускання, як наслідок, вплинуло на перегляд твердження про взаємопов'язаність знаків зодіаку та днів кровопускання.

Аналізуючи основний текст “Лѣкарства описаніє”, можна помітити, що у ньому повністю відсутній показник хвороб. Також часто подається декілька варіантів лікування однієї хвороби. Так, є декілька рецептів “на подагру і иніє болезни по составах, что в ногах боль бивает”, але окрім них є ще “секрет особливий на подагры”, “плярстер на подагры”, а також “Олѣк робит з масла на подагре”⁵². Як бачимо, автор підбирав з травників рецепти і подавав їх поруч для зручнішого користування, щоб не шукати їх у різних розділах, як-то в описі рослин, бальзамів чи олій. Проте часом хвороби та рецепти лікування продубльовано, що свідчить про одночасне використання декількох джерел. У тексті присутня латиномовна термінологія, яка, на нашу думку, тут запозичена з польськомовних джерел. Це підтверджується і наявністю польської мовної лексики. Наприклад, “накопай навеснѣ кореня torianowego” (знизу дописано — “лопухового”), а в іншому місці — “озми лопіану з корѣням, то ест лопух”, “kurenia osobliwe”, “на утраченіє węchu, то ест обонянія”, “на ікавку, то est na

⁴⁹ Лікарські та господарські порадники... — С. 18.

⁵⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. — 1892. — № 1. — С. 60.

⁵¹ IP НБУВ, ф. 160, № 87, арк. 66 зв.–71.

⁵² Лікарські та господарські порадники... — С. 30.

szczkawke⁵³. У тих статтях, де вжито польські слова чи словосполучення, використано й латиномовні терміни. Застосування латиномовної термінології пов'язано, насамперед, з нерозробленістю власної і це, як зазначає А. Іпполітова, створює перепони для дослідника, адже “в деяких випадках провести межу між “вченими” та “народними” рукописами досить важко”⁵⁴.

Як бачимо, опрацювання текстів травників та порадників набувало різних форм. Це могло бути скорочення оригіналу з метою відбору лише найнеобхідніших лікувальних методів, що добре простежується на прикладі рукописного “Zielnika”⁵⁵. Інша форма — залучення декількох джерел, проте вони не просто переписуються, а опрацьовуються автором, як у випадку з рукописом “Лькарства описаніє”. Але важливим є те, що в обох випадках автори створюють новий текст, попри позірну, на перший погляд, компілятивність.

Останнє питання, яке ми розглянемо у статті, стосується проблеми авторства та читацької аудиторії. Питання авторства та читачів залишається вкрай дискусійним та потребує проведення окремого ретельного дослідження. Але оскільки ці два аспекти у нашому дослідженні важливі з точки зору з'ясування місця медичних порадників у ранньомодерній медицині, тому спробуємо приблизно окреслити, хто ж міг їх писати і читати.

Дослідники, які торкалися цих питань, по-різному трактують можливе коло авторів та читацької публіки. З категоричною оцінкою кола читачів виступав О. Потебня. Він писав, що авторами опрацьованих ним рукописів були полкова та сотенна старшина, а також відкидав можливість їх простонародного використання: “Мої зошити відповідають на питання, чим лікувалися “старосвітські поміщики”... Усна, простонародна традиція залишила тут мало слідів...”⁵⁶.

На противагу поглядам О. Потебні, широче читацьке коло подає Л. Змеев: від духовенства, еліти, лікарів до купців і містян. Проте, вважаючи “лечebníки” чужорідним та штучним явищем, він робить висновок, що цей тип порадників “залишився винятково належним міському лікарю. В селах часом запасалися ними священики, зобов'язані разом з душею лікувати й тіло”⁵⁷. Категорія “авторства” включає в себе три ключових поняття: перекладач, переписувач і упорядник, і це не завжди були одна і та сама особа. Враховуючи різноманіття порадників, висновки Л. Змеева про авторство та широке коло читачів є обґрунтованими, окрім визначення чужорідності порадників як джерела для лікування в ранньомодерному суспільстві⁵⁸. Це особливо дивно та суперечливо звучить на тлі переліку, зробленим ним самим, тих прошарків суспільства, які створювали та читали порадники, адже це, фактично, все освічене населення.

Однозначно трактує рукописні порадники В. Груздев, для якого вони, без вагань, “пам'ятки російської народної медицини”⁵⁹. Але віднести всі рукописні

⁵³ Там само. — С. 36, 37, 54–55.

⁵⁴ *Ипполитова А.* Русские рукописные травники... — С. 33.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 160, № 7.

⁵⁶ *Потебня А.* Малорусские домашние лечебники... — С. 92.

⁵⁷ *Змеев Л.* Русские врачебники... — С. 267.

⁵⁸ Там же. — С. 266.

⁵⁹ *Груздев В.* Рукописные лечебники... — С. 343.

порадники до царини народної медицини є, якнайменше, сумнівним кроком, тому що глибше дослідження засвідчує, що існував значний масив далеких від народної медицини рукописів. Коло читачів визначене ним на основі власницьких написів: “купці, ремісники, духовенство, селяни”⁶⁰.

Для А. Іпполітової, яка розрізняє порадники та травники, лише останні можуть належати до народної медицини, але теж не весь масив, а тільки ті, в яких простежується на лексичному рівні “простонародність” у фітонімах, у мірах ваги тощо⁶¹. Зважаючи на те, що дослідниця опирається саме на порадники низової традиції писання, то і до коло читачів таких рукописів належить очікувано велика частина “простолюдю”⁶².

На основі зробленого нами огляду рукописних порадників Гетьманщини, наші припущення щодо авторів та читачів є наступними:

- лише в одному випадку можна впевнено говорити, що авторами та читачами були козацька та військова старшина;

- решта текстів є анонімними, проте з записів на маргіналіях видно, що ними послуговувалися й у XIX столітті, тобто рукописи цінувалися та переходили у спадок.

- рівень опрацювання та внесення змін, правок тощо, у кожному з порадників був різним, і це свідчить про те, що це могли бути як лікарі, так і освічений прошарок тогочасного суспільства;

- відсутність “простонародних” ознак, які визначила А. Іпполітова, є доказом циркулювання порадників все ж таки у верхніх прошарках суспільства.

Підсумовуючи, з наявних джерел стає зрозумілим і місце медичних порадників у системі вчена/народна медицина. Попри наявність у XVIII столітті аптек, шпиталів та вченої медичної літератури, у популяризації медичних порадників важливу роль відігравав як економічний, так і географічний чинники, а також відносна простота викладу і доступність порадників (у порівнянні з друківаними латиномовними трактатами). Медичні порадники XVIII століття носили утилітарний характер, на противагу, наприклад, ранішим друківаним травникам, де акцент зроблено на пізнавальності та науковості. Корпус порадників не був чимось однорідним, вони варіювалися навіть в рамках однієї групи. Але попри те, що порадники спрощувалися, вони залишалися в рамках гуморальної теорії медицини. Йдеться не тільки про пояснення лікувальних властивостей за допомогою чотирьох гуморів, але й розуміння необхідності зберігати і підтримувати гармонію тіла, тобто застосовувати превентивну терапію.

Розглянувши традицію створення порадників, ми дійшли висновку, що трактування цих текстів лише як компіляторських робіт є необґрунтованим, оскільки ці джерела малодосліджені, а висновки про те, що в них відсутнє осмислення тексту — лише переписування — зроблені без достатнього вивчення цих рукописів. Серед проаналізованих джерел можна виділити дві групи порадників. До першої, з умовною назвою вертогради, відносяться порадники за

⁶⁰ Груздев В. Рукописные лечебники... — С. 343.

⁶¹ Ипполитова А. Русские рукописные травники... — С. 67–68.

⁶² Там же. — С. 78.

ознакою спільності джерела походження (“Прохладний вертоград”), для них характерна однорідність тексту, подібність всередині групи, але все ж таки кожен порадник має свої особливості, і жоден не є ідентичним іншому. До другої групи ми віднесли порадники “Лькарства описаніє” та польськокомовний “Zielnik”. На основі значної видозміни у порівнянні з першоджерелом, у цих порадниках, а особливо у першому, помітне значне трансформування використаних травників.

Отже, з проведеного аналізу очевидно, що порадники не були просто переписаними текстами, навіть в рамках першої групи помітна варіативність. Звичайно, рівень опрацювання у кожному випадку різний, але це обов’язковий елемент для кожного рукопису. Це залежало від авторів, якими, припускаємо, були лікарі та освічені верстви населення. Певні порадники писалися для еліти (козацької старшини, вищого духовенства), інші — для ширшого кола читачів. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що рукописні медичні порадники Гетьманщини були медіаторами між вченою та популярною медициною, своєрідною середньою ланкою, і тому віднести їх до якоїсь з двох культур виглядає невиправдано та сумнівно.

REFERENCES

1. Arber, A. (1912). *Herbals: Their origin and Evolution. A Chapter in the History of Botany*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
2. Dnevnik generalnogo podskarbiya Yakova Markovycha. (1892). *Kievskaya starina*, 1, 145–160. [in Russian].
3. Faichuk, T. (2008). Hospodarski poradnyky 18 st. *Visnyk Natsionaloho universytetu “Lvivska politekhnika”*, 620, 163–166. [in Ukrainian].
4. Gijswijt-Hofstra, M., Marland, H., Waardt, H. (Eds.). (1997). *Illness and Healing alternatives in Western Europe*. New York: Routledge. [in English].
5. Gruzdev, V. (1974). Rukopisnye leчебniki v sobranii Pushkinskogo doma. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 29, 343–348. [in Russian].
6. Ippolitova, A. (2008). *Russkie rukopisnye travniki XVII–XVIII vekov: Issledovanie fol’kloru i etnobotaniki*. Moskva: Indrik. [in Russian].
7. Isachenko, T. (2007). Travnik Ivana Groznoho. K istorii Xar’kovskogo spiska nachala XVI veka. *Rumyantsevskie chteniya: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii 10-12 aprelya 2007*. (pp. 161–164). Moskva: Pashkov Dom. [in Russian].
8. Keil, G. (1986). Hortus Sanitatis, Gart der Gesundheit, Gaerde der Sunthede. In E. MacDougall (Ed.), *Medieval Gardens* (pp. 55–68). Dumbarton Oaks. [in English].
9. Nady, D. (1988). *Popular Medicine in Seventeenth-Century England*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.
10. Pirogovskaya, M. (2013). Ot materia medica do xozyajstvennykh knig: organolepticheskij analiz i stanovlenie russkogo ol’faktornogo slovaryu. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 123, 144–164.
11. Poter, R. (1985). The Patient’s View: Doing Medical History from Below. *Theory and Society*, 14, 175–198. [in English].

12. Rajnov, T. (1940). *Nauka v Rossii XI–XVII vekov*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR. [in Russian].
13. Rostanski, K. (1997). Szymon Syreniusz i jego dzieło. *Wiadomosci Botaniczne*, 41(2), 7–12. [in Polish].
14. Slack, P. (1979). Mirrors of Health and Treasures of Poor Men: The Uses of the Vernacular Medical Literature of Tudor England. In Ch. Webster (Ed.), *Health, Medicine, and Mortality in the Sixteenth Century* (pp. 237–275). Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
15. Solomon, M. (2010). *Fictions of Well-Being: Sickly Readers and Vernacular Medical Writing in Late Medieval and Early Modern Spain*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [in English].
16. Vozniak, M. (1915). Ukrainskyi hospodarskyi poradnyk z 1788 roku. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 122, 37–58. [in Ukrainian].
17. Zmeev, L. (1895). *Russkiye vrachebniki. Issledovanie v oblasti nashej drevnej vrachebnoj pis'mennosti*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Demakova. [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.07.2016.